

“Слово в цю епоху взагалі було якоюсь новиною, до якої не встигли придивитися. Самий процес вживання його, як знаряддя до виразу понять, відчуттів і думок здавався тоді чудовою забавою. Це був час появи перших глав “Євгенія Онегіна”, час, коли книги не читалися, а вивчалися напам’ять. В цей-то трепетний жар до поезії, який Пушкін і його блискучі супутники рознесли по всій Росії, розкрилося перше насіння творчості Гоголя”.

П. Куліш

На звістку, що нібито згорів Ніжинський ліцей, Гоголь у 1836 р. писав: *“...це так мене засмутило, як не засмутила б звістка про те, що згорів мій власний батьківський дім”.*

Микола Васильович Гоголь є одним із найзагадковіших письменників, глибини творчості якого відкриваються з плином часу. Енергетика його тексту, надзвичайне стилістичне відчуття слова змушують читачів ось уже близько півтора століття намагатися зайти в його творчу лабораторію, наблизитися до розгадки його таємниці. Один із

шляхів цієї розгадки — знайти відповідь на питання, як він навчився так писати, хто його вчив, які були джерела його літературної освіти.

Ранній період життя і творчості Гоголя (як і будь-якого видатного діяча) є одним із найцікавіших, але, разом з тим, і найважчим для інтерпретацій та дослідження, оскільки фактично є “праепохою”, в яку закладався

фундамент всієї творчої діяльності зрілого періоду. Чарівний ключ, яким можна відімкнути заповітні двері в минуле, привідкрити завісу часу — це старі документи — найнадійніше джерело інформації.

Нові архівні знахідки вводять до наукового обігу раніше невідомі факти про раннє оточення Гоголя (ніжинський гурток літераторів, який створився під час навчання в Гімназії вищих наук князя Безбородька в Ніжині, а потім, у 1830-ті роки в Петербурзі становив відносно замкнуте середовище, в якому починалася творча біографія письменника), побутове життя в гімназії, джерела літературної освіти, отримані Гоголем та його товаришами під час навчання, їхнє коло читання, літературні вподобання, під впливом яких створювалися їхні перші літературні спроби, що в комплексі дало змогу значною мірою доповнити наші уявлення про раннього Гоголя.

В. Шенрок писав, що *“Гоголь в інтимній бесіді охоче поринав у спогади про своє шкільне життя, і притому не тільки в бесіді з Данилевським або Прокоповичем, але нерідко з О. Смирною, а одного разу вів яскраву картину своїх шкільних розваг у “Мертві душі””.*

Гімназія вищих наук князя Безбородька в Ніжині була *“однією з найкращих шкіл, яку можна було знайти в умовах тодішньої української провінції”*. Вихованцем гімназії Гоголь став у травні 1821 р. А влітку 1828 р., склавши випускні іспити з 24 предметів, отримав диплом і право на чин 14-го класу для штатської служби.

Словесні дисципліни в Гімназії вищих наук входили тоді до складу

Оксана Супрунюк

*канд. філол. наук,
старший наук. співр.*

*Національної бібліотеки України
імені В.І. Вернадського,
м. Київ*

енциклопедичного курсу філософії, красного письменства й політичної економії. Викладач цього циклу мав навчати своїх вихованців поряд із логікою і загальною граматиною, психологією і мораллю, природним правом і політичною економією — естетичні та риторичні. Як правило, монопольне положення в цих курсах займали риторика, як зведення правил для писання прозаїчних творів, і поетика, яку розуміли тоді як вчення про віршування. Питання побудови курсу російської словесності служили предметом обговорення в педагогічних колах. Пошуки були обумовлені історичною необхідністю. Якщо дворянська школа XVIII ст. в російській імперії прагнула прищепити учням практичні навички “письменництва”, то перші десятиріччя XIX ст. поставили завдання дати тим, хто вчиться, знання теорії й історії словесності із залученням матеріалу самої літератури. Великого значення в таких умовах набували особисті якості педагогів, які нерідко змінювали програми, пристосовуючи їх до місцевих умов, і створювали свої курси словесності.

Визначальний вплив на процес навчання гуманітарним наукам у період навчання Гоголя в Гімназії вищих наук мав **Іван Семенович Орлай** (1771-1829), директор гімназії в 1821-1826 роках. Він був із плеяди карпаторусинських вчених, які на початку XIX ст. вступили на російську службу. Як і перший директор цього навчального закладу, **В.Г. Кукольник** (1765-1821), Орлай був ученим-енциклопедистом. Доктор медицини і хірургії, який у 1806 захистив дисертацію в Дерптському університеті, він того ж року отримав вчене звання магістра словесних наук і доктора філософії у Кенігсберзькому університеті. Він був членом багатьох російських і зарубіжних наукових товариств, знавцем багатьох природознавчих дисциплін, істориком.

Орлай став відомий також як педагог, що виклав свої міркування з актуальних питань розвитку освіти, зокрема у двох педагогічних статтях 1825-1826 рр. Однією з важливих реформ Орлая в Гімназії вищих наук князя Безбородька було перетворення системи викладання мов з метою найбільш плідного їх вивчення і засвоєння. Було наказано у всіх курсах словесності на практиці добиватися “*одноманітності у викладанні всіх мов*” і сполучати їх із вивченням наук.

Історико-культурна діяльність і наукові інтереси Орлая нерідко випереджали запити його найближчого оточення. Можливо, саме через цю

обставину вони мали помітний вплив на творчість і естетичні орієнтації його вихованців у гімназії. Цьому сприяли і товариські стосунки між директором і гімназистами, і та загальна атмосфера, яку йому вдалося створити в навчальному закладі. Про те, що учні були обізнані з науковими заняттями їхнього директора, свідчить той факт, що Гоголь у своїх ніжинських листах до батьків систематично інформує їх про поїздки Орлая. Неформальні відносини між наставником і його вихованцями ілюструє і ряд документів, що збереглися в матеріалах у “*справі про вільнодумство*” — добре відомому в літературі політичному слідству в гімназії, що розгорнулося вже після від'їзду Орлая з Ніжина до Одеси (в 1826 р. він був призначений директором Рішельєвського ліцею). На думку Орлая, одним із завдань школи є виховання в молодому поколінні відчуття гордості за свій народ і його мову, оскільки мова є дзеркалом етичних і розумових здібностей народу, його громадянських ідеалів.

У Ніжинській гімназії особливу увагу І. Орлай звертав на курс російської словесності, який викладав **Парфеній Іванович Нікольський** (1782-не пізніше 1851), випускник Московської Слов'яно-греко-латинської академії, а потім Санкт-Петербурзького педагогічного інституту. В 1823 р. план викладання російської словесності в Ніжинській гімназії був винесений на обговорення конференції (педагогічної ради), де І. Орлай виступив із критичними зауваженнями. Практично він склав план курсу наново. В список авторів, твори яких рекомендували в курсі словесності й естетики як зразкові, входили античні класики, письменники класицистичного напрямку, але, разом з тим, і **В. Жуковський**, як представник “*нової романтичної школи*”. Уявлення про естетичні установки Нікольського в гімназії дають твори його вихованців з курсу словесності, що збереглися в архіві. При всій різниці масштабів дарувань і ерудиції, роль П. Нікольського в Ніжинській гімназії була схожа з роллю **О. Мерзлякова** в Московському університетському благородному пансіоні у 1820-ті роки, коли там навчався **М. Лермонтов**, і з роллю **М. Кошанського** і **П. Георгієвського**, які викладали словесні науки в Царськосільському ліцеї.

Досліджуючи джерела, які формували літературні орієнтації Гоголя і його товаришів по гімназії, слід зазначити що вони були пов'язані і з духовною дією і сферою естетичних інтересів викладачів німецької і французької

словесності — **Ф.Й. Зінгера** і **І.Я. Ландражина**. Обидва вони у зв'язку зі “*справою про вільнодумство*” були засуджені і вислані за межі Росії. Відомо, що вони обидва заохочували в своїх вихованців волелюбну настрій, учили їх мислити, приносили їм книги зі своїх приватних бібліотек, отже сприяли розширенню їхнього естетичного діапазону.

Вчителі словесності, викладання словесних наук визначали лектуру Гоголя і його товаришів, як і склад бібліотек, якими під час навчання мали змогу користуватися учні. Відомо, що в гімназії були казенна і приватна учнівська бібліотеки. Нещодавно знайдений “Каталог книг бібліотеки гімназії на 1830 р.” показує, що до складу гімназичної бібліотеки переважно входила масова література, в основному архаїчна, нерідко з історіографічним ухилом. Наслідком цього було виникнення приватної учнівської бібліотеки, яка складалася з книг, в яких учні відчували потребу, видання для якої виписувалися в складчину. В ній були книжки **О. Пушкіна**, **К. Рилєєва**, **Вольтера**, **Ж.-Ф. Мармонтеля**, **М. Сервантеса**, **А.-Р. Лесажа**, графа **де Сен-Мерана** та ін.

У 1826 р., після грудневого повстання, настала смуга різких цензурних утисків. В офіційних розпорядженнях гімназичному начальству містилася вимога про “усунення” від “незрілого розуму” вихованців “помилкових розумувань” і про строгий нагляд, “щоб ніякі книги, ні рукописи не досягали їх рук, не будучи заздалегідь проглянуті професором, вчителем або гувернером”. В журналах конференцій збереглися записи про виконання цих розпоряджень. Так, 6 листопада 1826 р. записано: “Визначено: скликавши всіх учнів 7 листопада в залу, оголосити їм, щоб вони ні в якому разі ніяких книг, окрім навчальних, не читали без дозволу на те кого-небудь з поіменованих у пропозиції чиновників, наказавши, тим часом, зробити списки всіх власних або зайнятих книг”, що у них є. З рапорту Є. Зельднера, одного з наглядачів, про те, що “деякі учні гімназії, які живуть у місті, приносять з собою в класи романи та інші заборонені книги і читають їх під час викладання” дано “розпорядження” наглядачеві “мати неослабний нагляд за даними учнями, щоб вони не тільки не носили книг, але і не мали їх удома. Якщо у кого знайде, представити в конференцію”.

Незабаром почалося слідство у “справі про вільнодумство”, в причетності до якої було звинувачено частину прогресивних професорів гім-

назії. Слідство тривало близько трьох років, що призвело зрештою до розгрому на початку 1830-х років навчального закладу, і перетворення його на фізико-математичний ліцей. В ході нього нагромадилася маса матеріалів, серед яких збереглися документи, які дають змогу зараз відновити лектуру й імена гімназичних літераторів та їхні твори. В гімназії були сильні літературні інтереси й існувала досить чис-

подані як зразкові, покликані продемонструвати рівень поетичної майстерності найталановитіших учнів.

“В ту пору література процвітала в нашій гімназії, і вже виявлялися таланти багатьох товаришів моїх: Гоголя, Кукольника, Миколи Прокоповича, Данилевського, Родзянка й інших, що залишилися невідомими з-за обставин їх життя, або рано зійшли в могилу” — згадував *К. Базилі* у своєму щоденнику

В. Скотта “Таємничий Карло”, де головним героєм був карлик, якого через його таємничість, мізантропію і потворну зовнішність всі вважали надприродною істотою. Очевидно, та демонстративна замкнутість Гоголя породжувала таке сприйняття майбутнього письменника його найближчим оточенням. Писав він у Ніжині багато, пробував себе в різних жанрах. На жаль, текстів його шкільних творів до нас дійшло мало. Біографи зберегли їх назви, що залишилися, головним чином, завдяки спогадам товаришів. Однією з перших літературних спроб Гоголя була віршована балада “Дві рибки”, в ній у сентиментальних тонах була зображена доля юного Гоголя і рано померлого його брата Івана. Відомо також, що серед гімназичних творів Гоголя були акровірш “Спирідон”, трагедія у віршах “Розбійники”, поема “Росія під ярмом татар”, повість “Брати Твердиславичі”, вірш “Новосілля”, який був вміщений у шкільному журналі “Метеор літератури”, що його

Ніжин. Літографія П. Бореля

М.В. Гоголь. Портрет у гімназичному мундирі. Гравюра на дереві з оригіналу невідомого художника

Ліцей князя Безбородька. Літографія К. Савицького

видавав товариш Гоголя по навчанню *П. Мартос*, майбутній видавець Шевченкового “Кобзаря”.

Слід сказати, що колеги по літературній творчості ставилися до своїх творів, зокрема й Гоголя, строго. Так, В. Любич-Романович згадував про пораду, яку давав Гоголю К. Базилі: *“У віршах вправляйся, а прозою не пиши: дуже вже безглуздо виходить у тебе. Белетрист з тебе не витанцюється, це вже зараз видно”*. Але Гоголь продовжував писати і вірші, і прозу. Особливо плідними були для нього, як і для всіх гімназичних літераторів, 1826-1827 рр. У листі його до рідних від 7 червня 1827 р., Гоголь просив прислати за ним до Ніжина “екіпаж місткий”, тому що він їде додому на канікули “зі всім багатством речових і розумових скарбів”. Очевидно, вже були створені сатира “Дещо про Ніжин, або дурням

ленна група юних поетів, частина з яких створили собі згодом літературне ім'я. Крім прозаїчних творів з курсу російської словесності збереглося зібрання віршів, які писали учні як вправи. Доповнені оцінками П. Нікольського, вірші ці представляють інтерес, крім всього іншого, як одне зі свідчень літературних стосунків між вихованцями і їхнім наставником. Вони були відібрані Нікольським в ході розслідування “справи про вільнодумство” і

про гімназичні роки. Гоголь був одним із видних гімназичних літераторів. Його однокашник Т.Г. Пашенко згадував, що “пристрасть до літературної творчості прокинулася у Гоголя дуже рано і мало не з перших днів вступу його до Гімназії вищих наук”. Навіть прізвисько “таємничий Карло”, яке Гоголь мав у Ніжині, було дане йому за літературними асоціаціями. В 1824 р. у Москві вийшла окремим виданням повість

закон не писаний”, а також розпочата в 1826 р. “Книга всякої всячини, або підручна енциклопедія”, записи в якій Гоголь робив, безумовно, не тільки в Ніжині, але і вдома.

Творчість **Нестора Васильовича Кукольника**, найбільш значного літератора з ніжинського гуртка, вивчена мало. На тих публікаціях, які існують, позначилося майже загальне упереджене ставлення до його творчості (з-за монархічних поглядів зрілого періоду його біографії) і прагнення представити його у всьому антагоністом Гоголя. Лише в останні роки робляться перші кроки в створенні його наукової біографії.

роль героя, Поета в буденному житті. Про те, що в гімназії він стилізував себе під класичний образ одного з головних персонажів драми Шіллера “Дон-Карлос”, маркіза Пози, носія всіх позитивних якостей, — згадував Гоголь у одному з листів до О. Данилевського. Згодом Кукольник не уникнув спокуси прийняти подібну рольову маску і в Петербурзі в 1830-ті роки, де він пише серію драматичних творів про долю художника з явними автобіографічними асоціаціями і намагається зіграти роль такого художника в повсякденному побуті. І Гоголю, і Кукольнику був притаманний інтерес до питань історії, живопису, ар-

кописні журнали, при цьому Прокопович був літературним конфідентом Гоголя — саме йому читав Гоголь баладу “Дві риби”. Є підстави припускати, що в гімназії Прокопович мав репутацію більш талановитого літератора, ніж Гоголь. Навіть наприкінці життя Гоголь згадував: “У тебе ж, судячи з твоїх шкільних, ще писаних у Ніжині повістей, є всі властивості оповідача. Мова твоя лилася плодovitо і вільно, твоя проза була у декілька разів кращою за твої вірші і вже тоді була набагато правильнішою нинішньої моєї”. Саме Прокоповичу в Петербурзі Гоголь довірив редагування перших видань своїх творів, зокрема повного

“Эх, тройка! Птица тройка, кто тебя выдумал? ...”
Автограф рукопису М.В. Гоголя “Мертві душі”.
Графічний портрет М.В. Гоголя роботи Ю.І. Силівестрова

В гімназії, і ще більше в Петербурзі, де в кінці 1820-х і в 30-ті роки (час початку їхньої літературної праці) Гоголь і Кукольник становили свого роду центри, довкола яких групувалися вихованці і випускники Ніжинської гімназії; їхня творчість була орієнтована для літераторів не тільки з цього середовища.

Кукольник, син першого директора Ніжинської гімназії, дістав блискучу домашню освіту. Ерудиція і різносторонні обдарування дозволили йому стати однією з найяскравіших особистостей в навчальному закладі, що завжди перебувала в центрі уваги учнів і викладачів. Він добре володів іноземними мовами, чудово грав на музичних інструментах, брав участь у театральних гімназичних постановках, виступаючи в них у ролі режисера й актора.

Загальне відчуття захоплення, з яким ставилося до Кукольника все його ніжинське оточення, мабуть, було хорощим живильним ґрунтом для прагнення юного Кукольника зіграти

хітектури і скульптури. Частиною загальноромантичного інтересу було їхнє спільне захоплення Італією, сліди якого збереглися в численних листах Гоголя, в повісті “Рим”, у споминах про Гоголя **П.В. Анненкова**, і яке відобразилося в серії драматичних творів Кукольника про життя і творчість італійських поетів і художників. Різниця теоретичних поглядів і драматургійних принципів не заважали їм вирішувати у своїх творах спільні проблеми про природу творчості, суть мистецтва, місію художника, натхнення, задрість, розпусну силу золота, про істинного і неправдивого генія.

Ще одним близьким другом Гоголя в гімназії був **Микола Якович Прокопович**, який потім супроводжував Гоголя протягом його життя. Вони були організаторами передплати в складчому журналі і книжок, літературних новинок, що цікавили гімназистів; брали участь у постановці гімназичних вистав; причому, якщо Гоголь виступав у ролях комічних, то Прокопович вирізнявся в трагічних; видавали ру-

зібрання своїх творів.

Ще одним учасником літературного гуртка гімназії був **О.І. Колишкевич**, автор великого, з трьох частин, вірша “Російські мелодії”, опублікованого 1829 р. у журналі С.Є. Раїча “Талатея” (№ 31). Це елегія, відзначена загальним похмурим колоритом, пронизана роздумами про примарність життя. Але разом із тим, в ній — і роздуми про майбутнє, про призначення і місце поета в житті — питання, що хвилювали і Гоголя, і Кукольника. Вірш О. Колишкевича, разом із написаним 1829 р. віршем “Російська мелодія” **М. Лермонтова** є першими зразками цього жанру в російській літературі, які виникли на російському ґрунті під впливом “Єврейських мелодій” **Дж. Байрона** та “Ірландських мелодій” **Т. Мура**. Слідом за ними почали з’являтися “мелодії” українські, перш за все **М. Маркевича**, що вийшли у 1831 р. окремою книжкою. Найраніші відомі нам літературні спроби ще одного гуртківця **А.М. Бородина** відносяться до 1829 р. У віршах “До

Батьківщини”, “Елегія”, “Ніч” (зберглися в зібранні учнівських творів П. Нікольського), знаходимо ті ж мотиви, які використовуються в гімназичних поетичних спробах *О. Колишкевича*, *М. Гоголя*, *М. Ріттнера*. Вірш “До Батьківщини” — історична елегія, спроба поетично осмислити проблеми української історії. В центрі її — образ Дніпра, що став символом стійкості і мужності народу, що витримав у різні історичні епохи наші ворогів. Та ж тема розробляється й у вірші “Київ”, що належить *С.А. Готену*. У збірці “Українські мелодії” Маркевич писав: “*Всі наші краці поети віддали уклін Дніпру: “Громобой”, “Вадим” Жуковського, “Чернець” Козлова, “Руслан і Людмила”: все це жило над Дніпром. Але я не помістив би імені його в моїх “Українських мелодіях”, якби вся краса його не була в повноті в одній Малоросії”*”.

До числа літераторів ніжинського оточення Гоголя, біографія яких перетинається з ніжинським і з петербурзьким періодами життя і творчості письменника, входить поет і перекладач *Василь Гнатович Любич-Романович*, автор відомих у літературознавстві мемуарів про Гоголя. Від появи Гоголя в Петербурзі вони спілкуються, у них спільні інтереси, в основі їхніх перших творів — тема історії України. Так, першою публікацією Любича-Романовича в Петербурзі став вірш “Оповідь про Хмельницького” з підзаголовком “З малоруської пісні”, написаний за мотивами народної думи про похід Богдана Хмельницького до Молдавії (“Сын Отечества и Северный архив”, 1829). Поетичні твори, які склали його першу поетичну збірку, що вийшла у 1832 р. в Петербурзі (з присвятою “святу науки” — Гімназії вищих наук князя Безбородька в Ніжині), відображають загальні процеси, які були характерні для поезії 1830-х рр.: відхід від традицій “елегічної школи” у бік романтичних пошуків ліричної експресії в сюжетному репертуарі, темах і поетичній мові. Він перекладає поетів, що отримали популярність у 1830-ті рр.: *Т. Мура*, *Дж. Байрона*, *В. Гюго*, *А. Шеньє*, але разом з ними і типового елегіка *Ш. Мільвуа*. В другій половині 1830-х Любич-Романович виступив як історик, що написав низку праць, присвячених міфології, історії, етнографії і народній творчості Литви. Ці його інтереси були спільними з творчими інтересами Гоголя, який також збирав матеріали до історії Литви і її відносин із Польщею й Україною.

У своїх численних віршах і баладах поет намагається самостійно худож-

ньо осмислити хвилюючі сторінки героїчного минулого України, що стало для поета невичерпним джерелом тем, сюжетів і образів. Слідом за Гоголевими “Вечорами на хуторі <...>” і “Миргородом”, Любич-Романович створює образ країни, прагнучи передати національну культурно-історичну специфіку на основі романтичних уявлень про екзотичний “місцевий колорит”. Він знаходить в українському фольклорі й історії джерело ліричної експресії і сюжетного драматизму, цілісні і сильні характери, — те, що російські послідовники *В. Гюго* шукали в орієнтальній поезії.

Одним із активних учасників ніжинського гуртка був *А.М. Мокрицький* — обдарований художник, автор відомого “Щоденника”, що зберіг багато відомостей про діячів мистецтва, зокрема про побутове і творче спілкування ніжинців у Петербурзі в 1830-ті роки. Його переклад уривка з романа “Ардінгелло і блаженні острови” (“Мікель Анжело”) *В. Гейнзе* — одного з найвидатніших представників німецької преромантичної прози, був єдиним в російській літературі ХІХ ст. зверненням до цього джерела. Роман, повністю присвячений проблемам мистецтва на італійському матеріалі, фрагмент перекладу якого Мокрицький надрукував у “Літературній газеті” в 1831 р., і діяльність самого автора ніби випереджали інтерес Гоголя до італійської художньої традиції.

Одним із найплодовитіших літераторів з ніжинського літературного оточення Гоголя був майбутній письменник *Євген Павлович Гребінка* (вчився в гімназії в 1825-1831). В ній він видавав щотижневий журнал, який заповнював винятково своїми віршами і прозою. Згадується і про діяльну участь його в журналі “Аматюзія”, головним редактором якого був товариш Гребінки *В.Ф. Домбровський*, (згодом історик, професор університету Св. Володимира в Києві).

“Дозвіляю я переводжу поему Пушкіна “Полтаву” малоросійською мовою і маю намір, вийшовши із гімназії, її надрукувати, присвятивши добрим землякам...”, — писав Гребінка батькам 15.10.1829 р. Слід зазначити, що Гребінка — єдиний із гімназистів, який писав у Ніжині російською і українською мовами. До 1827 р. відноситься створення єдиної в творчій спадщині Гребінки п’єси “В чужі сани не сідай” (російською мовою). Це була одна з перших великих літературних спроб 15-річного поета. Є підстави вважати безпосереднім джерелом цієї п’єси комедію французького драматурга *О. Пірона* “Метроманія, або

Пристрасть до віршування”. Порушена у ній тема Поета була популярна в Ніжинській гімназії. Відомо, що до 1827 р., коли створювалася п’єса Гребінки, відносяться перші варіанти трагедії “Торквато Тассо” Кукольника; Гоголь у цей час пише свого “Ганца Кюхельгартена”. Ця тема висвітлюється і у високому, і в комічному ключі, образ поета кожний приміряє до себе. Тема стає дуже особистою, гімназисти намагаються грати роль поета в буденному житті. Отже, сама культурна атмосфера гімназії, літературні дискусії про шляхи розвитку російської мови, а з ними і мови драматичних творів, заклики в літературних публікаціях столичних видань позмагатися з відомими драматургами, закономірно привели юного Гребінку до створення своєї п’єси про поета.

Коли ж Гребінка, в свідомості якого нагромаджувалися національні культурно-історичні асоціації, підтримувані творчістю його найближчого літературного оточення, в 1826 р. самостійно дійшов до теми, яка через два роки буде розроблена в “Полтаві” Пушкіна (вона була висвітлена у вірші “Радость Мазепы, когда он узнал о смерти Кочубея”), — раптом отримав геніальну поему, присвячену українській історії, він робить той останній крок, який повинен перетворити її на шедевр саме національної української культури: занурює її в національну мовну стихію. Тут факт перекладу був рівноцінним факту оригінальної творчості. Свій переклад Гребінка назвав “вільним”. Фрагмент першого варіанта — “Спроба перекладу “Полтави”, поеми О. Пушкіна”, малоросійською мовою був опублікований в “Московском телеграфе” в 1831 р. Виданий у 1836 р. у Петербурзі окремою книгою, переклад Гребінки “Полтава” став одним із перших перекладів у новій українській літературі поетичного твору українською мовою.

У способі втілення теми відчувається керівна рука улюбленого гімназичного вчителя Гребінки І. Кулжинського, який пропагував у ці роки ідею автономності української мови.

Іван Григорович Кулжинський (1803-1884), викладач латинської словесності в Ніжинській гімназії, був єдиним літератором-професіоналом у цьому середовищі. Він був письменником-сентименталістом, краєзнавцем, істориком. *М. Сперанський*, дослідник творчої біографії Кулжинського, справедливо відзначав у його літературній позиції риси еkleктизму, сильного впливу нормативної естетики, але, в той же час і орієнтацію на нові літературні течії. При всій архаїч-

ності своєї літературної освіти (він закінчив Чернігівську духовну семінарію), Кулжинський, імовірно, найбільшою мірою наближався до рівня естетичних дискусій 1820-х рр. Власна його літературна творчість відрізнялась тим же еkleктичним характером, на що вказують його зв'язки з “Дамским журналом” князя *П. Шалікова* в Москві і з “Українским журналом” *О. Складовського* в Харкові, де він друкувався. Завдяки його посередництву деякі ніжинські гімназисти друкували свої твори в періодичних виданнях.

Перекладу Гребінки “Полтава” надана увага у багатьох дослідженнях. У них, насамперед, наголошується на знижено-бурлескній манері його виконання, що отримала у той час розповсюдження в українській літературі під впливом “Енеїди” *І. Котляревського*. Але недоліки його були обумовлені, перш за все, об'єктивними причинами — перекладач не зміг відійти від неї, оскільки українська література у той час ще не мала стилістичних і мовних засобів, які б дозволили зробити точний переклад твору Пушкіна. Але і при всіх недоліках перекладу Гребінки, він склав віху в розвитку нової української літератури. Долаючи традиції гумористичного використання української мови, прагнучи застосувати її виразні і стилістичні можливості для перекладу серйозного твору, автор об'єктивно розширював сферу її естетичного функціонування.

Звернення до української мови було відгуком на проблему мовного самовизначення, яка постала перед вихованцями Гімназії вищих наук і зіграла важливу роль у формуванні їхньої естетичної самосвідомості. Переважна більшість учнів вибрала для своїх літературних спроб російську мову. Але були серед них і автори, які користувалися українською. Насамперед, це *Віктор Миколайович Забіла* (вчився в гімназії в 1822-1825). Відсутність його творів гімназичного періоду дозволяє лише робити припущення про зв'язок його творчих устремлінь і реалізацію їх із естетичними орієнтаціями, які він отримав у Ніжині. Однак імовірність такого припущення підтверджується серією близьких літературних феноменів. Один із них — “феномен Гребінки”, другий — діяльність *П.Я. Лукашевича*, майбутнього етнографа, фольклориста і філолога-лінгвіста, яка становить окрему сторінку в огляді творчості літераторів ніжинців.

Найзначнішим твором Платона Яковича Лукашевича ніжинського періоду була стаття “Про знаменні звичаї та масові розваги малоросія на свято Різдва Христового і в Новий рік”,

надрукована в журналі “Северный архив” (1826), коли Лукашевич вчився в 7 класі гімназії. Структура і зміст її дозволяють припустити, що зразком для статті могла послужити книжка *І. Кулжинського* “Малоросійське село”, (цензурний дозвіл на неї було дано у жовтні 1825 р.). Словник “Пояснення малоросійських слів, які знаходяться в цій книзі”, що передував тексту книжки Кулжинського і пояснював значення українських слів з допомогою російських, міг послужити зразком для другої творчої роботи Лукашевича, яка була започаткована в гімназичний період, — “Малоросійського словника, зібраного Платоном Лукашевичем з 1824 до 1849 рр.”. Такий самий словник буде складено Гоголем до “Вечорів на хуторі <...>”, початок же йому було покладено одним із найраніших творів Гоголя гімназичного періоду — “Книгою всякої всячини, або підручною енциклопедією”.

У 1836 р. в Петербурзі Лукашевич видав книгу “Малоруські і червоно-руські народні думи і пісні”, яку відомий вчений, етнограф *О. Пунін* назвав однією з найпомітніших книг з малоросійської етнографії. Гоголь стежив за творчістю Лукашевича. У 1830-ті роки їх цікавлять одні і ті самі теми: різні форми відтворення художнього світу України; в основі їх праць — її історія, народна творчість. В.І. Шенрок відзначав, що в 1839-40-х рр., під час роботи над другою редакцією “Тараса Бульби”, Гоголь з особливим захопленням віддався вивченню праці *Боплана* “Опис України” і збірки малоросійських пісень Лукашевича.

До цього періоду біографії Лукашевича відноситься неопублікована збірка його записок із замітками з історії культури і літератури України, а також віршів українською мовою (1832-1836). *В. Науменко* на їх підставі робить висновок, що Лукашевич “не просто так, заради забави, дивився на українську літературу, а зовсім ідейно вважав за необхідне розвивати своє рідне слово”. “Для мене сам факт використання Лукашевичем української мови, — писав дослідник, — здається важливим, оскільки він не пішов простішою дорогою його товаришів по Ніжинській гімназії, а схотів те відчуття любові до свого рідного в народній творчості, яке виявилось в його етнографічних працях, перенести і на важку і відповідальнішу стежку літературно-поетичних проявів нації”.

Спілкування Гоголя з ніжинським гуртком тривало впродовж всього його життя. Імена його колишніх шкільних приятелів зустрічаємо в його листах постійно. Проте, як відзначив *П. Ан-*

ненков, особливу роль в долі Гоголя гурток ніжинців зіграв у першій половині 1830-х рр., в період становлення його письменницького таланту. Хоча потенціал Гоголя міг розкритися лише в рівновеликому оточенні (таким оточенням стало для нього пушкінське літературне середовище), проте ніжинські зв'язки в період його літературного становлення залишалися для нього суттєвими. У середині 1830-х рр. ніжинський гурток опиняється в центрі журнальної боротьби в Петербурзі. Ми маємо на увазі появу статті Гоголя “Про рух журнальної літератури в 1834 і 1835 році” і відгук на неї *П.І. Мартоса*. Особа Петра Івановича Мартоса, одного з активних літераторів Ніжинської гімназії (вчився в ній в 1822-1826), виключеного з навчального закладу за розповсюдження волелюбних віршів, відома в шевченкознавстві як особа видавця “Кобзаря” Шевченка. Зовсім не відомий він як літератор, автор повісті “Визначення” (“Предопределение”). Не привертая поки до себе спеціальної уваги і його лист до О. Пушкіна (відгук на пушкінський “Лист до видавця”).

У 1836 р. Пушкін, редактор “Современника”, прихований під літературною маскою й ініціалами “А. Б.”, корегував надмірно завзятий полемізм статті Гоголя “Про рух журнальної літератури в 1834 і 1835 році”, і намагався згладити враження від його літературно-тактичних промахів. Лист до Пушкіна, що його Мартос просив помістити на шпальтах журналу, був спробою публічного виступу на захист Гоголя, свідченням їх літературної одностайності.

Визначною подією в середовищі ніжинців було видання коштом Мартоса в 1840 р. першої збірки творів *Тараса Шевченка* “Кобзар”. Ніжинці зіграли велику роль у долі Шевченка. Фактично, вони ввели його в літературу. *Мокрицький* рекомендував Шевченка *К. Брюллову*. Незабаром він став учнем Брюллова, стипендіатом товариства захоплення художників. Брюллов разом із *В. Жуковським* та *М. Візьгорським* сприяли звільненню Шевченка з кріпосної неволі. Знайомство з Є. Гребінкою стало етапним в літературному й естетичному самовизначенні його як поета, оскільки Гребінка першим став спрямовувати його читання, знайомив із новинками літератури, підтримував невідомий поетичний талант. Шевченко увійшов до кола знайомих Гребінки, тут зробив свої перші літературні кроки. Твори, що склали його першу збірку, були ретельно відібрані. Головним наставником і консультантом тут був Гре-

бінка. Відомо, що в 1839 р. він виношував ідею випускати в Петербурзі додаток до журналу “Отечественные записки” українською мовою, у зв'язку з чим покладав великі надії на Шевченка. Невдача цього задуму не збентежила Гребінку; він видав альманах “Ластівка”, в якому вірші молодого поета зайняли гідне місце. На квартирі Гребінки Шевченко познайомився з П. Мартосом, що замовив йому свій портрет. Захопившись поезією Шевченка, Мартос видав у 1840 р. своїм коштом “Кобзар”. Посилаючи примірник “Кобзаря” Маркевичу, Мартос писав: “*Додаю при цьому видану мною книгу. Прошу покірно прийняти її. Пропоную її Вам як дань Вашому таланту, як любителю всього рідного, свого краю, своєї поезії*”. Відомо також, що саме від Мартоса Шевченко одержав повість *М. Чайковського* “*Вернутого*”, яка послужила для поета джерелом відомостей, використаних ним в поемі “Гайдамаки”. Історія видання “Кобзаря” ще раз показує, що “ніжинці” з оточення Гоголя нерідко виступали як єдине літературне середовище. Після проголошення *В. Бєлінським* Гоголя главою російської літератури в другій половині 1830-х рр. його вплив і роль в літературі зростають, на його творчість починають орієнтуватися. Кукольник у цей період — один із найпопулярніших письменників Росії. “Важко собі уявити славу більш блискучу, ніж та, якою в ті роки користувався Кукольник”, — писав один із сучасників.

У перші роки перебування в Петербурзі Гоголь обертається у відносно замкнутому літературному середовищі, основу якого складають його колишні товариші по навчанню з Ніжинської гімназії. Це середовище концентрується довкола тих друкованих

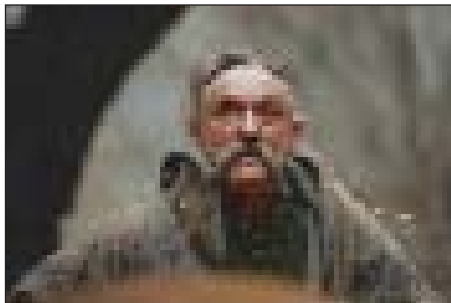
органів, з якими Гоголь або пов'язаний, або в яких він співробітничав. В цілому, літератори розробляють різні сторони так званої “шаленої романтичної словесності”. Для творчості ніжинців, як і для творчості Гоголя, характерний пильний інтерес до національної теми, до національного епосу. Для втілення цих тем вони звертаються до історичного минулого України. Спостерігається схожість і в стилістичних орієнтаціях літераторів-ніжинців: різке посилення ліричного елемента, драматична напруженість, звернення до мелодраматичних сюжетів, до драматичних сюжетів баладного характеру.

В роки навчання світогляд юних літераторів тільки складався, шкільний період був для них часом шукань. Твором, в якому знайшли відображення літературно-естетичні пошуки багатьох літераторів-ніжинців, можна вважати юнацьку ідилію Гоголя “Ганц Кюхельгартен” (1827). Різноманітність жанрів, зведених воедино в цій тяжіючій за формою до романтичної поеми ідилії (балада, дума, пісня, різні типи елегії, що представляють значну частину європейської поетичної традиції), — свідчить про творчу сміливість початківця-письменника і різноманіття літературних орієнтацій, одержаних ним у Ніжинській гімназії. Відгукується на процеси, що відбуваються в духовному житті України, зустр-

рівшись із проблемою мовного “самовизначення”, що була одним із аспектів формування їхньої естетичної самосвідомості, гімназисти в своїй творчості звертаються до української мови, беручи участь тим самим у формуванні нової української літератури.

Загалом же творча діяльність ніжинського гуртка літераторів, зокрема найзначніших його фігур — М. Гоголя і Н. Кукольника, художня творчість яких була на магістральній лінії літературного процесу 1830-1840-х років, фактично була потужною експансією українських талантів в культурний процес Російської імперії. Вони збагатили російську літературу того періоду, додали їй неповторних рис і визначили нові напрями її розвитку.

У статті “Подвійне коло оточення” (“Українське слово”, 6.11.1994, Париж) *Ю. Покальчук* висловив думку, якою хочеться завершити це дослідження: “Оточенням Гоголя в його зрілі роки були Європа і Петербург, який в Росії був найближчий до Європи. Гоголь сприйняв культуру і звичаї, мову оточення Європи, набувши зовнішньої європейської форми для своїх творів, але ніколи і ніде не зміг відійти назавжди хоч трішки від України, яка лишилась його внутрішнім оточенням, його справжнім доквіллям. ... Конфлікт двох середовищ — внутрішнього, українського і зовнішнього, петербурзького витворили генія, який в недосягальному стремлінні до високого романтичного ідеалу дозволив побачити світові велич “малої людини”, загрозу нищення духовності через зростаючий світ капіталістичних відносин, і велич й незмірні глибини свого справжнього духовного середовища — України”.

Кадр із кінофільму “Тарас Бульба”. Режисер — В. Бортко. У головній ролі — Б. Ступка
Сцена зі спектаклю “Чичиков & Со” Харківського державного академічного українського драматичного театру ім. Т.Г. Шевченка. Постановка — Е. Безродний. У головній ролі — О. Жарков
Сцена зі спектаклю “Ревізор” Національного академічного театру російської драми ім. Л. Українки. Постановка — Ю. Аксьонов. У головній ролі — В. Николенко